

УДК 336:355.01

СТОРОНЯНСЬКА Ірина Зеновіївна,

доктор економічних наук, професор, Україна

ПЕЛЕХАТИЙ Андрій Олегович,

кандидат економічних наук, науковий співробітник, Україна

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ФІНАНСОВОГО РЕСУРСУ ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ

Підлягають розгляду питання фінансового забезпечення розвитку Української держави в ситуації воєнного конфлікту на Сході. Обґрунтовано необхідність досягнення фінансової спроможності задля реалізації основних функцій, які покладено на виконання державою. Визначено основні способи додаткового залучення фінансових ресурсів до державного бюджету. Проаналізовано використання цих методів на даному етапі розвитку економіки.

Ключові слова: воєнний конфлікт, емісія, внутрішні та зовнішні запозичення, податки, оборонні витрати, золотовалютні резерви.

Актуальність дослідження. Військова агресія, яку Росія розгорнула у східних областях України, поряд з неоціненними втратами кількох тисяч людських життів вкрай негативно позначається на соціально-економічному та політичному житті в державі. Зокрема, наша країна стикається з низкою першочергових проблем, серед яких:

- забезпечення боєздатності української армії та щоденне фінансування ведення військових дій;
- спрямування коштів на підтримку інфраструктури та соціальних виплат на окупованих територіях Донецької та Луганської областей з одночасною втратою переважної частини бюджетних надходжень у цих регіонах;
- наявність значної кількості вимушених внутрішніх мігрантів, які потребують реалізації додаткових заходів соціального захисту та створення нових робочих місць;
- необхідність відбудови об'єктів соціально-економічної інфраструктури, комунального господарства, виробничих потужностей на територіях Луганської та Донецької областей;
- суттєве зниження обсягів зовнішньої торгівлі України, зокрема, через ускладнення зовнішньоекономічних відносин з Російською Федерацією, яке супроводжується значно вищими темпами зниження експорту з України та стабільно високою часткою імпорту енергоносіїв;
- погіршення макроекономічних показників розвитку України, зокрема, стрімка інфляція та нестабільність на фінансовому ринку загалом.

Постановка проблеми. Необхідні зміни пріоритетів фінансового забезпечення життєдіяльності в державі та пошуку джерел формування додаткового фінансового ресурсу, який може бути спрямований на це, що дозволить мінімізувати вплив російської військової агресії на сході держави на її соціально-економічне становище.

Метою статті є визначення потенційних джерел фінансового забезпечення розвитку України в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Збройний конфлікт на сході України став наслідком слабкості національного сектора безпеки та надто толерантного ставлення провідних західних держав до неоімперіалістичної політики Росії на пострадянському просторі, що, зокрема, проявилось у відсутності належного осуду анексії Кримського півострова. При цьому метою ведення воєнних дій є, певною мірою, не перемога, а сам стан війни, затягування конфлікту, постійне підтримання в Україні стану керованого хаосу та провокування сепаратистських рухів, спрямованих на ослаблення державних інституцій та руйнування її державності, яке матиме наслідками падіння економіки, неможливість ідентифікації України на міжнародній арені в конкретних організаціях та союзах (зокрема, НАТО і ЄС), проблеми в гуманітарній сфері та неможливість забезпечення відповідного рівня життя.

Першочерговим наслідком втягування країни у збройні воєнні дії є необхідність відволікання значної частини фінансових ресурсів на забезпечення стратегічної боєздатності армії та поточного ведення бойових дій. У 2001 році Лондонський міжнародний інститут стратегічних досліджень представив на загал дані про фінансові витрати на воєнні конфлікти ХХ століття (табл. 1), з чого можна робити висновки, якою ж є ціна війни.

Щодо витрат України на протистояння російській військовій агресії, то, за оцінками Міністерства фінансів, ціна війни у східних областях коливається в межах 5-10 млн. дол. щоденно [2], тобто щомісячно сума витрат складає 3-8 млрд.грн. Для порівняння зазначимо, що місячні видатки в Україні на охорону здоров'я становлять близько 5 млрд. грн., а річний бюджет Національної академії наук України – 2,8 млрд. грн.

Витрати на ведення війн та військових конфліктів у ХХ столітті

Назва війни/конфлікту	Роки	Країни-учасники	Витрати, млрд. дол. США
I Світова війна	1914-1918	Росія, Великобританія, Німеччина, США, Туреччина, Італія, Франція, Бельгія, Австрія	4500
II Світова війна	1939-1945	Франція, Німеччина, Італія, Японія, Великобританія, США, СРСР	13000
Війна у Кореї	1950-1953	США	340
Суецька криза	1956	Франція, Великобританія	13
Війна у В'єтнамі	1966-1975	США	720
Війна у Афганістані	1979-1989	СРСР	116
Ірано-Іракська війна	1980-1988	Іран, Ірак	150
Конфлікт в Кашмірі	1989-2002	Індія, Пакистан	22
Війна в зоні Перської затоки	1990-1991	Ірак, США, Великобританія, Франція	102
Конфлікт між Перу та Еквадором	1995-1998	Еквадор, Перу	2
Війна у Центральній Африці	1998	Ангола, Бурунді, Чад, Конго, Намібія, Руанда, Судан, Уганда, Зімбабве	2
	1997	Албанія	0,038
	1992-1995	Боснія та Герцеговина	3,3
	1991-1995	Хорватія	7,1
Балканські конфлікти	1998-1999	Югославія (Косово)	0,5
	1990-1996	Грузія	0,8
Внутрішній конфлікт в Грузії	1990-1996	Грузія	0,8
Чеченська війна	1994-1996	Росія, Чечня	3,8

Джерело: [1]

Чинне законодавство (Закон України «Про оборону України») визначає мінімальну суму коштів, яка має бути спрямована на фінансування потреб національної оборони – не менше 3% ВВП щорічно. Згідно з функціональною структурою до видатків на національну оборону включаються видатки на військову оборону, цивільну оборону, військову допомогу зарубіжним країнам, військову освіту, дослідження і розробки, іншу діяльність у сфері оборони. Проте у 2010-2013 рр. обсяг фінансування національної оборони коливався в межах 2,4–2,7% ВВП, що нижче від встановленого мінімуму. Згідно з державним бюджетом на 2015 рік у цілому по напрямку «оборона та безпека» заплановано 46 млрд. грн. доходів і 82 млрд. грн. видатків. За курсом, озвученим урядом (21,7 грн./дол.), 82 млрд. грн. – це близько 3,8 млрд дол. США, або 10,4 млн. дол. на день. І це не лише на війну, а й на оборону та безпеку країни взагалі: армію, Національну гвардію, прикордонників, міліцію. Ще 6 млрд. грн. державних гарантій для оборонної промисловості закладено не у видатки, а в державний борг, та близько 2,9 млрд. на інші органи та структури з оборони країни. Проте навіть з цим загальний обсяг фінансування оборони не перевищує 90 млрд. грн., або 4,9% прогнозованого ВВП [3] (рис.1). Тут слід наголосити на тому, що тривале недофінансування українських збройних сил впродовж останнього десятиліття спричинило руйнування всього сектора національної безпеки, обороноздатності країни, а тому сьогодні фінансові ресурси мають бути спрямовані одночасно і на формування капітальної бази українського війська, і на поточні видатки, які є надвеликими в умовах ведення війни.

Світовий досвід засвідчує, що країни, які в мирних умовах витрачали на забезпечення власної обороноздатності 3,5-4%, при втягуванні у військові конфлікти різко збільшували видатки на оборону у 1,5-2 рази [4]. Більше того, вони продовжували зростати навіть після завершення війни. Тобто обсяги фінансування оборони України є недостатніми для належного функціонування та розвитку цієї сфери. Слід додати, що для країн, що перебувають у стані війни, характерним є зменшення темпів економічного зростання в середньому на 2,3%. [4]. Тобто сподівання на досягнення позитивних макроекономічних результатів без згорання військового конфлікту на сході країни є малоймовірними.

Внаслідок військових дій у східних регіонах України промислові потужності, комунальне господарство та об'єкти соціальної сфери перебувають у стані деградації або опинились на межі зникнення. За час збройного конфлікту з Росією Україна вже втратила 20% економічних потужностей та 7% території [5]. Особливо гостро у Луганській та Донецькій областях стоїть питання із занепадом малого та великого бізнесу, від чого критичних втрат зазнає національна економіка в цілому. Внаслідок припинення повноцінного функціонування банківської сфери, державних органів та установ, відсутності майже всіх видів зв'язку, відтоку кадрів тощо, підприємства, установи, організації не можуть здійснювати звичайну господарську діяльність, надавати послуги. Втрата численних бюджетоутворюючих підприємств на сході країни почала

переростати у втрату цілих галузей, які відновити буде нереально. Без забезпечення державної підтримки та значних фінансових «вливань» Донецька та Луганська області приречені на занепад і вимирання.

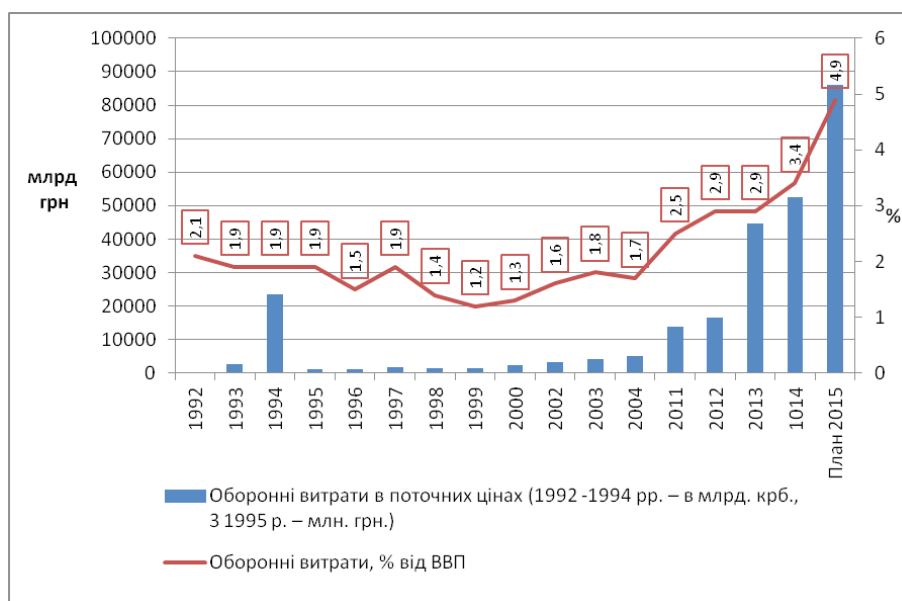

Рис. 1. Оборонні витрати України 1992-2014 рр., план 2015 р.

Джерело: Державний бюджет України за відповідні роки

До цього додалась і проблема вимушеної внутрішньої міграції, обсяги якої є навіть більшими, ніж під час Чорнобильської катастрофи чи збройного конфлікту між Росією та Грузією. На сьогодні зареєстровано більше 800 тисяч внутрішньо переміщених громадян. Дуже гостро стоїть питання працевлаштування людей, відчуття ними реальної перспективи і свого майбутнього в Україні. Однак з 800 тис. із приводу працевлаштування звернулися всього 40 тис., з яких працевлаштовано лише близько 6 тис. осіб [5]. А це вимагає реалізації додаткових заходів соціального захисту та створення нових робочих місць для вимушених внутрішніх мігрантів.

Об'єктивним для країни, частина якої перебуває у стані війни, стало зниження обсягів зовнішньої торгівлі. Так, впродовж 2014 року (в порівнянні з попереднім) обсяги експорту України знизились на 86,5%, а імпорту – на 71,7%. Вагому роль у цьому відіграло погіршення торгівлі з Російською Федерацією через введення низки обмежувальних заходів. На тлі розв'язаної війни експорт України до Росії у 2014 році зменшився на 66,3%, а імпорт скоротився майже вдвічі (на 54,9%). Зниження експорту відбулося за всіма групами товарів, крім продовольчих, зокрема, найбільше у галузі машинобудування та хімічної промисловості через зупинку виробництва на конкретних підприємствах сходу України.

Події, що розвивались в українському суспільстві, в сукупності з нереалізованою потребою у функціональній децентралізації та економічній дерегуляції, вкрай негативно позначились на соціально-економічній системі України загалом та фінансовій зокрема. Проявами системної рецесії в державі за результатами 2014 року стали: падіння ВВП на 7,5% (в порівнянні з попереднім періодом), висока дефіцитність платіжного балансу, обумовлена відсутністю валютних надходжень в країну (зокрема, через руйнування виробничого потенціалу на Донбасі), зростання державного боргу України до 70% ВВП в 2014 році з 40% ВВП на кінець 2013 року (з перспективою його зростання і в 2015 році), стрімка девальвація національної валюти та зниження внутрішнього платоспроможного попиту. Так, на кінець 2014 року рівень інфляції досягнув 25% і, за прогнозами МВФ [6], впродовж 2015 р. інфляція залишатиметься приблизно на такому ж рівні. Зниження темпів інфляції передбачається щонайшвидше у 2016 році до 10%. За період з 2004 до 2014 років індекс інфляції склав 286,2%. Такі інфляційні показники різко позначаються на рівні життя населення, а в сукупності із знеціненням національної валюти ситуація і зовсім стає загрозливою.

Як наслідок, Україна в 2015 рік увійшла з вкрай низьким рівнем валютних резервів, зниженням реальних доходів державного та місцевих бюджетів України, великими потребами у зовнішньому фінансуванні, невпевненістю у міжнародній фінансовій допомозі та, що головне, подальшим розгортанням військового конфлікту на сході країни. Це зумовлює необхідність пошуку додаткових джерел залучення коштів, які б дозволили забезпечити життєдіяльність соціально-економічної системи держави та одночасно фінансувати військові дії у Донецькій та Луганській областях. Основними шляхами отримання додаткових фінансових ресурсів у таких умовах можуть стати: емісія грошей; зовнішні позики; внутрішні позики; підвищення податків.

Чи не найпростішим способом для уряду наповнити казну та профінансувати необхідні видатки є додаткова емісія, яка справді може розглядатись позитивним рішенням, але виключно в економічно обґрунтованих обсягах. В протилежному випадку тягне за собою знецінення грошової одиниці, зростання цін та зuboжіння населення. За офіційною інформацією Національного банку України, впродовж 2014 року монетарна база зросла на 23,4 млрд. грн., або на 7,6% [7]. Однак, за твердженням голови НБУ В.Гонтаревої під час виступу у парламенті 6 березня 2015 року, «в 2014 році НБУ профінансував уряд та НАК «Нафтогаз» на суму 175 млрд. грн., або майже 40% зведеного бюджету країни» [8]. Значною мірою емісія НБУ була обумовлена необхідністю викупити випущені Міністерством фінансів облігації внутрішньої державної позики (ОВДП), на які в Україні, окрім НБУ (в необхідних обсягах), покупців немає¹. Фактично монетизація ОВДП за своєю суттю є збільшенням гривневої маси в обігу. Варто зауважити, що справді емісія у 2014 році певною мірою «гасилася», зокрема, продажем валюти з резервів (табл. 2). Так, тільки НАК «Нафтогаз» було продано 8,6 млрд. дол.

Таблиця 2

Динаміка золотовалютних резервів НБУ

Дата	Сума, млн. дол. США	Відношення до попереднього року, млн. дол. США	Відношення до попереднього року, %
на 1.01.2010	26505,0	-	-
на 1.01.2011	34576,0	+ 8071,0	+ 30,45
на 1.01.2012	31794,6	-2781,4	-8,04
на 1.01.2013	24546,2	-7248,4	-22,80
на 1.01.2014	20415,7	-4130,5	-16,83
на 1.01.2015	7533,3	-12882,4	-63,10
на 1.02.2015	6419,7	-1113,7	-14,78

Джерело: [19]

Серед державних цінних паперів, випущених в минулому році для фінансування військових дій у Донецькій та Луганській областях, особливе місце посідають казначейські зобов'язання «Військові» [10]. Зобов'язання були випущені Міністерством фінансів на пред'явника в документарній формі загальним обсягом 100 млн. гривень із строком обігу 24 місяці у кількості 100000 штук номінальною вартістю 1000 гривень із відсотковою ставкою – 7%. Вилучені кошти від продажу цих облігацій спрямовані на забезпечення потреб військового сектора. Це досить ефективний механізм, оскільки, даючи прямий ефект внаслідок залучення фінансових ресурсів, непрямим позитивним наслідком може мати залучення населення до участі на фондовому ринку. Саме так було створено фондовий ринок у США, оскільки, беручи участь у підтримці армії шляхом купівлі військових облігацій, населення перейшло психологічний бар'єр недовіри до держави та ринку і продовжувало купувати цінні папери, таким чином підтримуючи фондовий ринок та його механізми. Натомість, в Україні населення не проявило активності у купівлі військових облігацій, що можна пояснити низьким рівнем довіри до фінансової системи держави та її управлінського апарату. Населення віддає перевагу прямій підтримці армії, купуючи для військовослужбовців обмундирування, техніку, продукти харчування та одяг, медикаменти.

Тенденції активної емісії національної валюти зберуться і в поточному році, адже відповідно до Закону «Про Державний бюджет України на 2015 рік» урядом передбачено випуск ОВДП на суму 88 млрд. грн., в тому числі на докапіталізацію банків (36,5 млрд. грн.), потреби Фонду гарантування вкладів фізичних осіб (20 млрд.грн.), на збільшення статутного капіталу НАК «Нафтогаз» (31,5 млрд. грн.).

Крім цього, НБУ повинен спрямувати до державного бюджету 65,4 млрд. грн. (або понад 10% дохідної частини бюджету) як авансове перерахування прибутку, що також передбачає емісію.

Ще один спосіб залучення додаткових фінансових ресурсів до бюджету – зовнішні запозичення. Сьогодні уряд повною мірою використовує цей спосіб залучення коштів до вітчизняної економічної системи.

На даний час Україна погодилася доволі амбітну кредитну програму з МВФ та іншими великими кредиторами, у тому числі з Євросоюзом, США, Світовим банком і ЄБРР. У 2015-2018 роках Україна планує отримати близько 40 млрд. доларів міжнародної допомоги. Очікується і фінансування від приватних інвесторів обсягом у 15 мільярдів доларів. Однак усі ці заходи можуть бути ефективними виключно за умови зупинення військового конфлікту на сході України. Це головна передумова, щоби зупинити падіння економіки і повернутися до зростання.

У короткотерміновому періоді зовнішні запозичення слід розглядати як шлях, що дозволяє фінансувати військові витрати без відволікання коштів від фінансування інших статей видатків державного

¹ Оскільки купівля НБУ на вторинному ринку ОВДП в уряді заборонена законом, Міністерство фінансів продає їх банкам, які перепродують облігації регулятору.

бюджету. Однак у перспективі зовнішні запозичення – це, перш за все, питання збільшення зовнішнього боргу держави. Так, за останні три роки зовнішній борг зростав в середньому на 6-7%. За 2014 рік цей показник (в порівнянні з даними станом на 31 грудня 2013 року) збільшився на 67,48%. Значною мірою цей стрибок пов'язаний із падінням курсу гривні. Отримання нових доларових кредитів лише ускладнюватиме ситуацію, тому цього року плануються переговори з приватними кредиторами щодо реструктуризації заборгованості. Мета цих переговорів – відкласти у часі повернення коштів і, можливо, навіть списати частину боргів.

Серед механізмів фінансової стабілізації країни під час воєнного конфлікту є регулювання ставок податкових платежів та введення нових податкових зборів. На відміну від кредитів, які накладають тягар на майбутні покоління, підвищення податку відчувається у поточному періоді. Як засвідчують приклади інших держав, навіть віддавши перевагу зовнішнім позикам сьогодні, надалі держава змушена підвищити податкові ставки для того, щоб повернути позики та сплатити відсотки за ними.

Уперше «військовий податок» був запроваджений британським прем'єр-міністром понад 200 років тому для закупівлі зброї для стримування Французької революції. Стягували його за прогресивною шкалою ставок у розмірі від 1% до 10%, а доходи, менші від певного мінімуму, оподаткуванню не підлягали. У США «податок на війну» сплачувався з доходів більше 150 років тому для покриття видатків на громадянську війну. Ставка збору становила 3-5%, залежно від розміру доходу [11]. Історія свідчить, що в усіх випадках із багатих на війну збирали більше, ніж із менш заможних, а бідніше населення взагалі майже у всіх випадках нічого не сплачувало.

Результати соціологічних досліджень засвідчують високий рівень підтримки населенням України ведення військових дій: 63% українців вважають, що Україна повинна боротися за Донбас. А це означає, що в суспільстві буде підтримане податкове фінансування забезпечення обороноздатності країни. 31 липня 2014 року Верховна Рада прийняла закон № 1621 «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України», яким до головного податкового документа країни було введено нове поняття – військовий збір. Тоді, за оцінками уряду, введення цього збору мало додатково залучити до Держбюджету 2,9 млрд. грн. за 2014 рік. Відповідно до звіту про виконання плану роботи за 2014 рік Державної фіскальної служби [12], обсяг надходжень від військового збору до Держбюджету у вересні-грудні склав 2,5 млрд. грн. Як бачимо, середній місячний дохід військового збору до держбюджету становить 0,5 млрд. грн. Таким чином, можна припустити, що річний обсяг вказаного податку за 2015 рік становитиме 6 млрд. грн. Однак на відміну від інших країн, в Україні в рівній мірі оподаткували доходи населення без диференціації залежно від їхніх обсягів, таким чином, переключивши значною мірою фінансування війни на плечі найменш заможної частини населення.

Варто зауважити важливість правильного вибору платників податків, на яких ляже тягар додаткового фіскального навантаження. Оскільки додаткове навантаження на малий бізнес може призвести до зникнення з ринку багатьох його представників. Аналогічною є проблема і з фізичними особами, оскільки зниження рівня доходів найменш заможних прошарків населення може призвести до його зубожіння. При цьому, додаткове навантаження можуть витримати без особливих загроз для свого існування та процвітання великі бізнес-структури.

Не менш важливим питанням, аніж акумулювання фінансового ресурсу є його раціональне використання. Так, неготовність військовиків раціонально і вчасно використовувати бюджетні кошти, підтверджується звітом тимчасової слідчої комісії Верховної Ради з питань перевірки використання коштів, перерахованих громадянами України на підтримку Збройних сил України, та видатків державного бюджету, спрямованих на їхні потреби. Для прикладу, за даними Держказначейства [13], на кінець 2014 року використано лише 62% благодійних внесків, які надійшли на рахунки Мініборони, адміністрації Державної прикордонної служби та Національної гвардії.

Висновки. Усі перелічені додаткові джерела формування фінансових ресурсів для фінансування функціонування та розвитку соціально-економічної системи України в умовах розгортання військового конфлікту у Донецькій та Луганській областях повинні використовуватись обґрунтовано і з певними обмеженнями, оскільки можуть нести поряд з позитивними низку негативних наслідків. При цьому, необхідною є зміна структури видатків державного бюджету одночасно із запровадженням режиму економії. Однак усі заходи економічного та фінансового характеру не матимуть тривалого позитивного впливу без вирішення основного завдання – припинення збройної агресії Росії та відновлення Україною контролю за державним кордоном із Росією.

Напрями подальших досліджень. Подальше вирішення питання лежатиме в площині введення в економіку додаткових фінансових ресурсів для забезпечення боєздатності армії, відновлення економіки Донецької та Луганської областей та виведення України зі стану кризи, забезпечення розвитку соціальної сфери, в тому числі підтримка населення Донбасу, осіб, що постраждали від ведення воєнного конфлікту на Сході, та реалізації важливих реформ в усіх сферах життєдіяльності українського суспільства.

Література:

1. Черняк О. І., Харламова Г. О. Конвергенція витрат на оборонний комплекс та економічний розвиток країни / О. І. Черняк, Г. О. Харламова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 2 (31). – 2013. – С. 36-39.
2. В Мінфіні підраховали, скільки коштує війна проти Росії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://businessua.com/finance/16067v-minfini-pidrahuvati-skilki-koshtue-viina-proti-rosii.html>
3. Держбюджет поза реаліями війни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/finances/derzhbyudzheth-poza-realiyami-viyni-_html
4. Paul Collier. The bottom billion : why the poorest countries are failing and what can be done about it, 2007. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sfu.ca/content/sfu/dean-gradstudies/events/dreamcolloquium/SpringColloquium/Readings/Readings/_jcr_content/main_content/download_47/file.res/Paul%20Collier
5. Віце-прем'єр Геннадій Зубко: «Забюрократизована державна машина не впроюється з викликами війни та економічної кризи» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/internal/vice-prem-yer-gennadiy-zubko-zabyurokratizovana-derzhavna-mashina-ne-vproyuyetsya-z-viklikami-viyni-ta-ekonomichnoyi-krizi-_html
6. Годовой отчет МВФ. От стабилизации к устойчивому росту на 2014 г. / Международный Валютный Фонд: рук. Лагард К. – 2015. – 96 с.
7. 2. Економічні та фінансові показники України / Національний Банк України. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=36728&cat_id=45692
8. Стенограма засідання Верховної Ради України 6 березня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iportal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5817.html>
9. Банківська система 2015: виклики та перспективи / Національний Банк України. – 2015. – 48 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/doccatalog/document?id=14741673>
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про випуск казначейських зобов'язань «Військові»» від 1 квітня 2014 р. № 100 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/go/100-2014-p>
11. Ковальчук А., Шумило К. Від Черчілля до Обама: як держави фінансували війни / А. Ковальчук, К. Шумило // Forbes-Україна. – 5 серпня 2014 р. – Режим доступу: <http://forbes.ua/ua/nation/1376334-vid-cherchillya-do-obamiyak-derzhavi-finansovali-vijni>.
12. Звіт про виконання Плану роботи Державної фіскальної служби України на 2014 рік, звіт / Державна фіскальна служба України: керівн. Білоус І. О. – 2015. – 71 с.
13. Державна казначейська служба України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://treasury.gov.ua/main/uk/publish/article/211658>